

Göktürk ve Uygur Dönemi Yazıtlarında Budizm'in İzleri ve Etkileri

Münevver Ebru Zeren*

Giriş

MÖ VI. yüzyılda Kuzeybatı Hindistan'da Şakyamuni Buda tarafından tebliğ edilen Budizm, yayılma sürecinde Kuşan hâkimiyetinde bulunan Afganistan, Pakistan coğrafyasının yanı sıra Keşmir'den Doğu İran'a sıçramış ve Doğu Türkistan (özellikle Hotan, Kuça, Turfan merkezleri) üzerinden M.S. I. yüzyılda Çin'e ulaşmıştır. Doğu Türklerinin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfuzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de Hunlar tarafından kurulan devletlere uzanmaktadır. M.S. IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler Sonraki Chao Devleti (319-352) ve Chü-Chü Hunlarının Kansu bölgesinde kurduğu Kuzey Liang Devleti (397-439)'dir.¹

Bu Hun devletlerinin başlattığı yoğun tercüme ve sanat faaliyetleri ile Çin'de yerleşen Mahayana Budizmi (Kuzey Budizmi), çoğunluğunu Hunların teşkil ettiği Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534) ile birlikte daha da kurumsallaşmaya başlamıştır.²

Batı Türklerine gelince, Afganistan'daki Bamiyan Budist mağaralarının ve özellikle dev Buda heykellerinin hamilerinin, V.-VI. yüzyıllar arasında Maverâünnehir ve Toharistan bölgesinde hüküm süren Akhunlar

* Doç. Dr., Haliç Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ebruzeren@halic.edu.tr ORCID: 0000-0001-5390-2022

DOI: 10.37879/9789751749987.2022.37

1 Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, 44 (2008), s. 195-196, 198.

2 Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. yıllarda Kuzey Çin'deki "Yabancılar")", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 113- 173.

veya Batı Göktürkleri olduğu ünlü Budist Çinli hacı Hsüan-Tsang'ın kayıtlarının yanı sıra, yapılan son arkeolojik kazılar ile, özellikle Z. Tarzi³ ve D. Klimburg-Salter⁴in çalışmalarıyla ortaya konmuştur. Batı Göktürkleri hakimiyeti döneminde Belh civarında yaşayan Toharistan Yabguları ile Fergana ve Argu civarında yaşayan Türgişler ve Karluklar da Budizm'i benimsemişlerdir.⁵

Türkler arasında yabancı bir din olarak bin yıldan uzun bir süre yaşayan Budizm, bu uzun dönem boyunca Türklerin millî dinleri olan Gök Tanrı dini ile senteze girerek Türk Budizmi'ni ortaya çıkarmış ve Türk tarih yazıcılığında da kuşkusuz bazı izler ve etkiler bırakmıştır. Bu yazımızda Göktürk ve Uygur Dönemi'ne ait Budist izler taşıyan Türk bengu taş yazıtlarından en önemli iki örneği inceleyeceğiz. Bu yazıtların, Türklerin halen en eski ve milli dinlerinin temeli olan Gök Tanrı'ya iman ettikleri dönemlere ait taş yazıtlar ile aralarındaki farkları; içerik, üslup, hükümdar ve ailesi için kullanılan unvan ve metaforlar açısından ele alıp Budizm etkisindeki Türk tarihyazıcılığının temel unsurlarına işaret etmeye çalışacağız.

Göktürk Dönemi'nde Budizm

Göktürk Kağanlığı Dönemi'nin kayıtlarını Çin kaynaklarından derleyen Mai-Tsai, Budist kaynaklardan yaptığı alıntılarda Kuzey Chou (556-581) hanedanı İmparator Wu-ti'nin 574 yılında Budizm ve Taoizm'i yasaklamasıyla başta ünlü Budist üstad Jinagupta olmak üzere Çin'deki Budist rahiplerin Tu- kue'lere sığındıklarını ve burada himaye gördüklerini aktarmıştır.⁶ Budizm ile teması en belirgin olan Göktürk kağanı Mukan'ın halefi olan kardeşi Tatpar (Ta'po) Kağan (572-581)'dir.⁷ Kuzey Ch'i'lerle yakınlaşma siyaseti güden bu kağanın, bir yağma sırasında ele geçirilip Ötüken'e götürülen Budist rahip Hui-lin'in Ch'i ülkesinin zenginliğinin

3 Zamaraiallai Tarzi, "Bamiyan (Afghanistan): Récentes Fouilles Françaises (2002-2006) par la Mission Z. Tarzi", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 151e année, No:2, 2007, s. 877-925.

4 Deborah Klimburgh-Salter, *The Kingdom of Bamiyan: Buddhist Art and Culture of the Hindu Kush*, Istituto Universitario Orientale and Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Naples-Rome 1989.

5 Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Taribi ve İslama Giriş*, (Türk Kültürü El Kitabı, II, Cilt I/b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 128-129.

6 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 56-58.

7 Y. Yoshida'nın Bugut Yazıtı'nı yeniden okumasıyla Taspar Kağan okuyuşu Tatpar olarak düzeltilmiştir. Cengiz Alyılmaz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (2003), s. 13.

Budizm'den kaynaklandığını söylemesiyle Budizm'e meylettüğinden bahsedilmiştir.⁸ Yine Çin kayıtlarından yola çıkılarak kağanın Budist kutsal kitaplardan Nie-p'an, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'ung lü'yü isteyip bir Budist pagodası (chia-lan) inşa ettirdiği de ifade edilmiştir. VI. yüzyılda Çin tarihinde geçen kayıta Kuzey Ch'i'nin Türklerin isteği üzerine Niepan Jing (Mahaparinirvana Sutra) isimli sutrayı Türk diline çevirip gönderdiği yazmaktadır.⁹ Ancak ne yazık ki ilk kez Türkçeye (kimi uzmanlara göre Soğdaca) çevrilmiş eser olarak kabul edilen bu sutra günümüze kadar gelememiştir.

İkinci Göktürk Kağanlığı döneminden günümüze ulaşan ve 692-735 yıllarına tarihlenen yazıtlarda Budizm etkisi görülmemektedir. Ancak Çin kaynaklarında Bilge Kağan'ın Budist mabetler inşa etmek istediği, ancak veziri Bilge Tonyukuk'un Budizm'in insanları zayıflattığı ve mabetlerin inşa edilmemesi gerektiğini salık verdiği; bunun üzerine de Bilge Kağan'ın onun söylediklerini kabul ettiği bilinmektedir.¹⁰

Ünlü Çinli Budist hacı Hsüen-Tsang'ın 629 yılında Tokmak'taki otağında ziyaret ettiği Batı Göktürk kağanlarından T'ung Yabgu (öl. 630)'nun Hintli bir rahip tarafından Budist yapıldığına da değinilmiştir.¹¹ Ancak elimizde Göktürklerin Budizm'i resmi olarak kabul ettiğine ilişkin bir belge bulunmamaktadır. Ayrıca 629'da Türkistan'ı dolaşan Hsüen-Tsang'ın Türkler arasında Budizm'den hiç bahsetmemesi, hatta Türklerin kendi inançlarına bağlı olduklarını bildirmesi dikkat çekicidir.¹² 726 yılında Batı Türk illerini gezen Koreli seyyah Hyeco da Batı Türklerinin asıl kitlesinin o dönemde artık "Buda öğretisini bilmedikleri, ne manastırları, ne rahipleri olduğunu" aktarmakta ve onların da Batı Türkistan'ın altı bölgesinde olduğu gibi Tengri'ye inandıklarını zikretmektedir.¹³ Bu iki seyyah kaydı, Göktürk Dönemi'nde halkın asıl dininin Gök Tanrı dini olduğuna işaret etmektedir.

Göktürk Dönemi'nde Budizm izlerini içeren yazıtlardan en önemlisi, I. Göktürk Dönemi'nden kalan ve 582 yılına tarihlendirilen, detaylı olarak

8 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012, s. 28.

9 Kogi Kudara, "The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples", *Pacific World Journal*, Third Series Number 4, Fall 2002, s. 184; Taşağıl, *age.*, s. 28.

10 Taşağıl, *age.*, s. 389.

11 Esin, *age.*, s. 128.

12 Hans-J. Klimkeit, "Buddhism in Central Asia", *Numen*, [XXXVII/1] (1990), s. 54.

13 Mehmet Tezcan, "Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, [XXII/ 2] (Aralık 2007), s. 177.

ele alacağımız Bugut Yazıtı'dır. Bir diğer yazıt ise günümüzde Moğolistan'ın Tuul Nehri yakınlarında Khüis Tolgoi yerleşimi yakınlarında bulunmuş olan ve günümüzde Moğolistan Arkeoloji Enstitüsü'nde korunan *Hüis Tolgoy (Khüis Tolgoi)* Yazıtıdır. Taştaki yazıların silinmiş olması sebebiyle yakın zamanda 3D teknoloji kullanılarak yapılan çalışmada yazıtın Brahmi yazısı ile Moğolca yazıldığı ve içeriğinin 595'ten itibaren hüküm süren Niri Kağan'dan bahsettiği keşfedilmiştir.¹⁴ Yazıtın Budizm ile ilişkisini, ileride Bugut Yazıtı'nda detaylı olarak bahsedeceğimiz gibi "bodisatva olarak yenden doğan" kağanlardan bahsetmesinden kurmak mümkündür.¹⁵

II. Göktürk Dönemi'nde ise Budizm'e temas eden bir bengü taş şimdiye kadar bulunmamış olmakla birlikte Doğu Türkistan'da Kızıl, Kumtura ve Sorçuk'ta Göktürk Dönemi'nde tarihlendirilen bazı mağara tapınaklarında¹⁶ (örneğin Kumtura Tapınağı) Göktürk harflerinin Brahmi harfleriyle birlikte kullanıldığı Budist kitabelerin varlığı bilinmektedir.

Uygurlar Dönemi'nde Budizm

İkinci Göktürk Kağanlığı'ndan sonra Orhun Bölgesi'nde kurulan Uygur Kağanlığı'nda Budizm'in varlığı, bu döneme kadar uzandığı düşünülen bazı Budist metinlerin var olma ihtimalinin dışında kanıtlanamamıştır.¹⁷ H.-J. Klimkeit, Uygurlar'ın Böğü Kağan zamanında Maniheizm'i kabulü üzerine üç dilde yazılan Karabalgasun Yazıtı'nda yok edileceği belirtilen oymalı boyanmış resimlerle iblis figürlerinin muhtemelen Budizm'e işaret ettiğini düşünmektedir.¹⁸ Ancak gerek Böğü Kağan'ın Maniheizm'i devlet dini olarak kabul etmiş olması, gerekse Budist Hotan Krallığı'nda Geç 8.-Erken 9. yüzyıla tarihlendirilen devleti koruma amacıyla yazılan Budist metinlerde gelecekte bölgeye gelecek Çinli ve Tibetliler'in aksine; Türkler (Gru-gus) ve Uygurlar (Hor)'ın ordularının Budizm'i tehdit edeceklerini bildirmesi Orhun Uygur Dönemi'nde devletin Budizm'e karşı olduğunu doğrulamaktadır.¹⁹

14 Dieter Maue, Mehmet Ölmez, "The Khüis Togol Inscription, presented in *Permanent International Altaistic Conference 2017*." https://www.academia.edu/40148067/The_Khu_is_Tolgoi_inscription, çevrimiçi, erişim tarihi: 29.09.2019, s. 79.

15 agm., s. 86.

16 Emel Esin, "İslamiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı", *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslamiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İnalçık, v.d., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 197.

17 Uygurlarda Budizm konusunda daha detaylı bilgi için Bk. Münevver Ebru Zeren, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri", *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015, s. 394-410.

18 Klimkeit, agm., s. 57.

19 Warner A. Belanger III, "Some Preliminary Remarks on "State Protection" Buddhism

Uygurların Turfan ve Kansu'ya göçüp bu bölgelerde birer devlet kurmalarıyla Budizm etkisi oldukça artmış; Uygurlar, Budizm'in yerleşik olduğu ve Budist Hintli, İranlı, Tohar ve Çinlilerin birlikte yaşadıkları bu muhitten yoğun bir şekilde etkilenmişlerdir. X. yüzyıl başlarında, Koço şehrine gelen Wang Yen-te adlı Çinli elçi, bu şehirde sadece bir tane Mani-heist tapınağın kaldığını, ama elli kadar Budist manastırı ve Çince Budist metinlerle donatılmış bir kütüphane olduğunu belirterek Budist kültürünün bu bölgedeki derin tesirine işaret etmiştir.²⁰

Uygurlar'ın önce Karahitaylar'a, ardından Cengiz Han liderliğinde Moğollara tabi oldukları XIII. yüzyıl başlarında Budizm hâlâ en etkin din idi. XIII. yüzyılda Turfan Uygur Devleti'nin Moğol Devleti'ne ilhakı ile Uygurlar "bahşılar" aracılığıyla Moğollar arasında Budizm'i ve kültür dili olarak Türkçeyi yaymışlardır.²¹ Uygurlar'ın, Müslüman Karahanlılarla olan mücadelelerinin yanı sıra özellikle Turfan'da, Müslüman tacirler ve dervişler ile kurulan münasebetler sebebiyle İslamiyet'i IX. yüzyıldan itibaren kabul etmeye başladıkları bilinmektedir.²² Yine de Çin'de Yüan Hanedanı'nın sonlanıp Ming Hanedanı'nın başladığı erken XV. yüzyılda Turfan ve Hami'de hâlâ Budist Uygurlar bulunmaktaydı. Özellikle Turfan sakinlerinin çoğu Budist olup rahipler ve tapınaklar mevcut idi.²³

Uygur yazısı kullanılarak taş veya kaya üzerine yazılmış Türkçe yazıtların beş tanesi Zieme tarafından değerlendirilmiştir.²⁴ Bu beş yazıttan Ulaangom'daki ile Toyuk'taki Budist manastırını onarmak için Uygur yazısıyla yazılmış yazıtlar tarihsiz, diğerleri ise XIV. yüzyıl Moğol dönemine aittir. Toyuk'taki Budist manastır kitabesi H. Wenbi ve Ş. Tekin tarafından yayınlanmıştır.²⁵ Budist Uygurlar dönemine tarihlendirilen taş ya-

in Khotan in the Late 8th-Early 9th Centuries", *Sacred Matters, Stately Concerns. Faith and Politics in Asia, Past and Present*, Ed. John M. Thompson, Peter Lang, New York 2014, s. 152-153.

20 Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 60-61.

21 Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 179-180.

22 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet: Tanrı Dağlarının Eteklerinde Yükselen İlk Tekbir ve Ezan Sesleri*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s. 140-147.

23 Juten Oda, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, 34 (1978), s. 40.

24 Peter Zieme, "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1982-1983*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 230.

25 Agm., s. 231-232.

zıtların en önemlilerinden biri, Kansu eyaletinde bulunmuş iki dilli Turfan Uygur İdikutları hakkında yazılmış kitabedir. Bunun dışında taş malzeme üzerine yazılmış en önemli yazıtlar, duvar resimlerinde yer alan vakıfçı Uygur hükümdarları, beyleri ve hatunlarını tanıtmak amacıyla üzerinde isimler yazılmış olan levhalardır.

X. yüzyıl sonlarından itibaren Turfan Uygur idikutları tarafından yaptırılan Budist manastır ve tapınaklarda taş yazıtlar yerine taş zemine veya duvara çakılan ahşap kazıklar üzerine yazılan yazıtlara da rastlamaktayız.

Türk Kanunu Töre ve Budist Öğretisi Dharma Odaklı Tarihyazıcılığı

Türkler, bengü taşlara kazınmak suretiyle eski hükümdar atalarının doğrudan kendilerine seslendikleri paha biçilmez bir mirasa sahiptirler. Bu yazıtlar kağanların, önceki kağanların, devlet kurucusu kağanın, hatta soylarının dayandığı ataların devleti (il) nasıl kurdukları, halkı (bodun) nasıl bir araya getirip refahını sağladıkları, vatan toprağını nasıl tuttukları ve nihayet devlet hukukuna (törü) nasıl yeni kanunlar eklediklerine dair uzak bir geçmişten samimi ve güçlü bir üslupla haber verirler. Her bir bengü taş, devletin ve kimliklerinin devamı için gelecek nesillere nasihat eden atalarımızın aynı zamanda beklenti ve isteklerini bildirdikleri birer vasiyetname gibidir. Ciltlerce kitaptan oluşan Çin hanedan yıllıkları ile karşılaştırsak alan olarak çok kısıtlı ve yazılması zor bir zemin üzerinde H. Şirin User'in deyişiyle "askerî ve siyasi manifestolar"²⁶ yoğun bir şekilde belgelenmiştir. Söz konusu belgelerin bu kadar net, öz ve ustalıkla aktarılmış olması, Türklerde devlet teşkilatı ve yazı geleneğinin yanı sıra tarih şuurunun yazıya aktarılmasını, tarihyazıcılığının da kudretini ortaya koymaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz Budist Türkler, yabancı din olarak Budizm'e girmekle birlikte, daha önce toplumun dünyevi işlerini idare eden devlet ile manevî hayatlarını düzenleyen din alanlarında başvurabilecekleri ortak bir zemin sağlayan millî törelerini genel anlamda devam ettirmişler; ancak bir yandan da yeni dinî inanç ve ibadetlerini düzenleyen Budizm'in dini öğretisi olan Palice *dhamma*, Sanskritçe *dharma* ile tanışmış ve onun yoluna girmişlerdir. Türk kültüründe devletin temel işleyişini sağlayan, topluma ait kural ve orfi yasaları belirleyen töre ile Budistler'in uymak zorunda oldukları kural ve emirleri içeren dharma'nın en belirgin ortak özellikleri, "kanun" anlamını taşımalarıdır.²⁷ Budizm, her türlü canlıyı öldürmeyi yasaklayan

26 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Sözvarlığı İncelemesi*, 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 19.

27 Töre ve dharma'nın tanımları ile Kutadgu Bilig ve Aşoka Yazıtları üzerinden detaylı karşılaştırılması için Bk. Münevver Ebru Zeren, "Eski Türk ve Hint Kültürlerinde Hükümlerlik ile İlgili Mefhumlar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 34 (2016), s. 103-148.

bir din olduğu için etki alanının din ile kısıtlı kalmayacağı ve devletin siyasetine, dolayısıyla tarihyazıcılığına da etki edeceği açıktır. Bu nedenle, Türk millî kültürünün sacayaklarından biri olan töre ile Budizm'in iman şartlarından biri olan Dharmadan kısaca bahsetmekte fayda görüyoruz.

Budizm'den önce de Hint kültüründe mevcut olan Dharma'nın farklı bağlamlarda ve dönemlerde Vedik ritüel, din ve ahlak, kast kuralları, medeni hukuk veya ceza hukuku gibi anlamlara geldiği bilinmektedir.²⁸ Budizm'de Dharma'yı yayacak olan Budist rahipler, himaye edecek ve koruyacak olanlar da hükümdarlardır. Hindistan'da sırasıyla laik sınıf, rahip ve keşişler, son olarak da arhatlığa giden yola girmek isteyenler için doğru olanı, ne yapılması gerektiğini bildiren dharma ilk kez MÖ 272-231 yılları arasında Mauryan Hanedanı'nın hükümdarı olan Kral Aşoka tarafından yasalaştırılarak yürürlüğe konulmuştur.²⁹ Aşoka'nın günümüz coğrafyasına göre Pakistan ve Kuzey Hindistan topraklarında diktirdiği 33 adet taş yazıtı nakşedilen Dharması'nda daha ziyade halka yönelik nasihatler ve buyruklar yer almaktadır. Ayrıca Aşoka Dharma'nın devlet yönetme metodu olduğundan ve devletin dharma adına neler yapacağından da bahsetmektedir.

Eski Türk toplumunda devlet-hükümdar-millet mefhumlarının bir arada tutan ve sarsılmaz bağlarla birleştiren Türk töresidir. Kutadgu Bilig'de Hükümdar Kün-Toğdı'nın töreyi simgelemesinden de görüldüğü üzere töre, Türk hükümdarına emanet edilmiştir. Esin, Türk hükümdarının "töre" veya "töreyi veren" anlamında *törüglüg ve yang* olarak adlandırılmasından yola çıkarak Türk hükümdarının Dharmayı koruyan Hint hükümdarına benzediğinden bahsetmektedir.³⁰ Türk ve Hint kültürlerinde hükümler anlaşıyor ortak görülen bir diğer kavram "dünya hükümdarı" mefhumudur.³¹ Türk yazıtlarında ve destanlarında açık bir şekilde "Türk cihan hakimiyeti mefkûre"sine rastlanır. Budizm'de ise Buda'ya ve Budizm'e hizmet etmiş önemli hükümdarlara verilen *çakravartin* unvanı, Budalık (Buda olmak)'tan sonra en önemli mertebedir.

28 T. W. Rhys Davids, *Eski Hindistan'da Budizm*, çev. Murat İnceayan, Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 243-245.

29 *Age*, s. 245-249.

30 Emel Esin, "Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin", *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists*, New Delhi 4-10th January, 1964, c. II, Organising Committee XXVI International Congress of Orientalists, New Delhi, Rabindra Bhavan, 1968, s. 93.

31 Zeren, *Eski Türk ve Hint Kültürlerinde Hükümlerlik*, s. 134-141.

Bugut Yazıtı

Adını günümüzde Moğolistan'ın Arhangay Aymağ'ın Bayn Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesindeki Bugut ("Geyikler") dağından alan Bugut Yazıtı, bu dağın yaklaşık 10 km doğusundaki geniş ovaya I. Gök-türk Kağanlığı döneminde inşa edilmiş anıt mezar külliyesinde bulunmaktadır.³² İlk olarak okuyan Klyaştorniy ve Livşits tarafından okunan³³ ve Tatpar Kağan Dönemi'nden kaldığı düşünülen 581-582 tarihli üç yüzü Soğdca, dördüncü yüzü Brahmi harflerle Sanskritçe yazılmış olan Bugut Yazıtı'nın okunabilen kısımlarının Budizm'e teşvik ettiği fikri çoğunluk kazanmıştır³⁴. Bu yazıtın Soğdca yazılmasının o dönemde Türk dilinin Türk alfabesi ile yazıya dökülemediği tezine³⁵ karşı verilebilecek en iyi cevap, Göktürklerin ilk döneminde kağan ve çevresinin, buldukları geniş coğrafyanın etnik ve dinî yapısını da göz önüne alarak, çok dilli ve alfabeli bir yapılanmaya gitmiş olmalarıdır.³⁶

Yazıtı diktirenlerin kimliği araştırılırken, 1996-1998 yılları arasında Moriyasu ile birlikte Moğolistan anıtlarını inceleyen Y. Yoshida'nın okuyuşuna göre³⁷ Bugut yazıtının (B-1) yüzü ilk satırındaki cümlesinde eski Çin kronikleri dışında başka bir yerde görülmeyen, başka yazıtlarda karşılaşılmayan Aşinas kelimesi ilk defa ortaya çıkarılmıştır.³⁸ Yoshida daha önce Klyaştorniy-Livşits tarafından nwh snk' wst "Yeni sangharama'yı (Budist rahiplerin toplanıp çalıştığı yer) inşa edin" şeklinde çözümlenen ifadeyi nwm snk' wst "dinî kanun taşını kurmak" olarak okumak suretiyle

32 Alyılmaz, agm., s. 12.

33 Sergey G. Klyaştorniy, Vladimir A. Livşic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26.1 (1972), s. 69-102.

34 Saadet Çağatay, Semih Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı", *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Ankara 1976, s. 251.

35 Xavier Tremblay, "The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism Among Iranians, Tocharians and Turks Before the 13th Century", *The Spread of Buddhism*, Ed. Ann Heirman, Stefan Peter Bumbacher, Brill, Leiden-Boston 2007, s.108.

36 Sema Barutçu Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler Ansiklopedisi*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 484.

37 Yutaka Yoshida, Takao Moriyasu, "Bugut Inscription", *Provisional Report of Researches On Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Osaka 1999, s. 122-124. Söz konusu metnin Manami Kayano tarafından yapılan Türkçe çevirisi için Bk. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Metin-Çeviri-Sözlük, Haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayınları, Ankara 2012, s. 63-72.

38 Takashi Osawa, "Moğolistan'daki Eski Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1). 1996- 1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön Raporu", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 10 (2000), s. 196.

düzeltilmiştir.³⁹ Böylelikle bu yazıtı dayanarak Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde bir Budist tapınak yaptırıldığı savının çürütüldüğü öne sürülmüştür. Ayrıca Yoshida “Bu kanun taşını Türk Aşinas boyundan hakanlar dikti” cümlesiyle kastedilen “kanun”un (soğdca “nom”) yazıtın arka tarafında Brahmi harfi ile yazılan (Sanskritçe) metin olduğunu düşünmektedir. Yıprandığı için okunamayan bu yüzde tahminen Sanskritçe Budizm öğretisinin özünü açıklayan kısa bir sutra olarak bilinen “On İki Nidana Sutrası”nın yazılı olduğundan bahsetmiştir.⁴⁰ Ölmez ise, yazıtta Soğdca geçen “kanun taşı” ifadesini “Türk kanunlarının, geleneklerinin, “töre”lerinin yansıdığı bengü/ mengü taş veya bitigler”; “kanun”un da “törö, türk törösi, eçü apa törösi, el törö” ile ilgili olduğunu düşünmektedir.⁴¹ Şekil olarak farklı olmakla birlikte, Budist sanatta sutralardan alınan metinler veya dua şeklinde tekrarlanan kutsal, hatta büyümlü sözler olarak bilinen Dharani’lerin yazılı olduğu yazıtlar (dharani/sutra pillar), özellikle Çin’in bir çok şehrinde bulunmaktadır.⁴² Bu nedenle Bugut Yazıtı’nın Sanskritçe yazılı yüzünde bir sutra veya dharani metni yazılı olması kanaatimizce “kanun taşı” anlamını yorumlamakta Yoshida’nın tezini daha kuvvetli kılmaktadır.

Yazıtın metninde her bengü taşta olduğu gibi Türk hükümdarlarının faaliyetlerinden, başarılarından, ölümlerinden ve ardından gelişen olaylardan bahsedilmektedir. Yoshida’nın okuduğu Soğdca B-1, B-2 ve B-3 yüzlerinde ise “kanun taşı” ifadesi tam 5 kez geçmektedir ve metnin esas odağını oluşturur gözükmektedir. Muhtemelen Maga Tatpar Kağan için Mukan Kağan’ın kardeşi Nivar Kağan tarafından diktirilen kanun taşından itibaren Tatpar Kağan yerine geçen *Maga Umna Kağan* ve adları tam olarak okunamayan sonraki hükümdarlar (örneğin U...na İri Maga) zamanında da kanun taşı inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Her seferinde bahsedilen kağanlar tarafından bu yazıtı benzer, Sanskritçe kutsal metin içeren yeni bir kanun taşı mı diktirildiği veya söz konusu taş yazıtın herhangi bir hasara uğraması sebebiyle birkaç kez yeniden mi yaptırıldığı açık değildir. Tercümede verilen “Bu yazıtı Aşinas boyundan hakanlar dikti” ifadesi sözkonusu yazıtı bir kaç hakan tarafından ele alındığı veya yazıtı diktirenin adının tam olarak verilmeden hanedana mal edilerek anonimleştirildiği kanaatini uyandırmaktadır. Yazıtın dini yönünü gösteren bir diğer ifade kalıbı, Yos-

39 Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, s. 66.

40 *Age.*, s.66.

41 *Age.*, s.62.

42 Bunun bir örneği için bk. Angela G. Howard, “The Dhāraī Pillar of Kunming, Yunnan. A Legacy of Esoteric Buddhism and Burial Rites of the Bai People in the Kingdom of Dali (937-1253)”, *Artibus Asiae*, Vol. 57, No. 1/2 (1997), s. 33-72.

hida tarafından tam anlamıyla okunamadığı için anlamı açık olmayan; B-3 yüzünün 1. ve 2. satırlarında iki kez geçen ve “güzel mal (ve din) töreni o kutsar” şeklinde Türkçeye tercüme edilen cümlesidir.

Bahsedilen sebepler nedeniyle bu yazıtın, daha sonra Orhun Yazıtlarında vurgulanan Türk dini ve töresine nazaran daha ziyade Budist Dharma’yı merkeze aldığını düşünüyoruz. Eğer “kanun taşı” ifadesi “dinî metin içeren yazıt” anlamında kullanıldı ise, “kanun taşı”ndan defalarca bahsedilmesi, Göktürkler’in hükümdar soyu Aşınaların, Budizm’i benimsemiş olan Tatpar Kağan Dönemi’nden itibaren bu yabancı dinin kanunlarını öğrenmeye çalıştıklarını gösteriyor olabilir. Ancak Dharma’yı anlatan yüzün yabancı dilde işlenmiş olması, aynı zamanda bu dönemde yabancı din etkisinin ilk olarak görülmeye başladığı ve henüz Budist Türk terminolojisinin oluşmadığını da göstermektedir. Diğer bir deyişle Dharma’nın henüz devlet yönetimine, teşkilatına ve hukukuna da henüz nüfuz etmemiş olduğu düşünülebilir. Yazıtta Türk töresine ilişkin ifadeler gelince, yazıtın B- 1 yüzünün 3. ve 4. satırlarında Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi en açık şekilde zikredilmiştir: “İşte ilahî Mukan Kağan ile ilahî Maga-Tatpar Kağan doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı”.⁴³ Yine Türk töresine göre hükümdarın asıl görevi olan halkı beslemekten de iki kez bahsedilmiştir.

Ölmez, yazıtın Yoshida tarafından yapılan tercümesinde Mukan Kağan’ın adının önüne gelen бага (sıfat olarak geldiğinde β β y şeklinde) kelimesinin tengri ve tengri teg ile eşanlamlı olup “kutsal, ilahî, efendi, majeste, sahip, haşmetmeap” olarak çevrilmesinin gerektiğini ileri sürmüştür⁴⁴. S. Chen ise özgün anlamı “Tanrı’nın oğlu” olan bu unvanın Türkler arasında Çin hükümdarı için daha önce kullanılan wang gibi anlam değişimine uğrayıp sadece “boy beyi, hükümdar oğlu” anlamlarında kullanıldığını da belirtmiştir⁴⁵. Dolayısıyla bu yazıtta hükümdar için Budist bir unvan kullanılmamıştır. Ancak Bilge Kağan Yazıtı’nda yer alan ve “Tanrı gibi gökte olmuş” anlamında kullanılmış “tengri teg tengri yaratmış Türk Bilge Kağan” ifadesi⁴⁶ yerine kağanın kökenine işaret edilmediği gibi kağanın ölümü “uç barmak” yerine B-1 5. ve B-2 7. satırlarında geçen “Tanrının,

43 *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi*, s. 69.

44 *Age.*, s. 62.

45 Sanping Chen, “Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/ 3 (November 2002), s. 301-304.

46 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 34, 77.

tanrılarının yanına döndü” ifadesiyle karşılanmıştır. Bu ifade, Budizm’de farklı Budalar’a atfedilen ve Budistler’in yeniden bedenlenmelerinde gittikleri ve bir sonraki bedeni alıncaya kadar kaldıkları cennetleri işaret etmektedir.

Turfan İdikut Yazıtı

Budizm’in Türk tarihyazıcılığı üzerindeki etkisini en iyi yansıtan örnek, 1933 yılında Kansu eyaletinin Wou-wei (Leang-tcheou) şehrinin kuzeyinde bulunmuş olan; Eski Uygur Türkçesi ve Çince olmak üzere iki dilli yazılmış Turfan İdikutları hakkındaki yazıttır.⁴⁷ Aslı yaklaşık 4 metre yüksekliğinde olan 1,62 metre genişliğindeki yazıtın yarı yüksekliğindeki alt kısmı bulunmuştur. İki yüzlü yazıtın bir yüzündeki Çince metin, her sütunda 90 karakter olacak şekilde toplam 36 sütundan oluşmakla birlikte yazıtın alt kısmı bulunduğu için sadece 40 karakterlik sütunlar okunabilmiştir. Türkçe metin ise her biri 52 satırdan oluşan 10 bölümden oluşmakla birlikte yazıtın bulunan alt kısmında sadece 4,5 bölüm yer almaktadır. Yine de elimize geçen yazıt parçasında 200’ün üzerinde satır bulunması, bazı kısımları okunamamakla birlikte bize dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1275-1334 yılları arasında yaşayan Koço İdikutları’nın yaptıklarını öven bu yazıtın alt kısmının Temür Buka’nın babası olan Nieou-lin Tigin’in 1318’de öldüğü Yong-tch’ang yakınında yer alan Wou-wei’de bulunması, burada onun mezarının yer aldığını düşündürmektedir.⁴⁸

Uygurların artık Moğol hakimiyetine girdikleri dönemde hakimiyetlerini genişletme imkanı bulunmadığı zamanda bile yazıtta özellikle Koço’nun kuşatılmadan kurtarılmasını anlatan bölümde yapılan çarpışma ve mücadelelerden bahsedilmektedir. Yazıtta on Uygur kağanı seçilerek “altun tamga”yı alan idikutlar, Orhun Yazıtları’nda ifade edildiği şekilde zayıf düşmüş ve fakirleşmiş halkı mutlu ve zengin kılmaya çalışmışlardır.⁴⁹ Yazıt, içinde yer alan bu hükümdar faaliyetleri ve hükümdar-millet ilişkisini yansıtan özellikleri açısından Türk töresine ve Orhun Bölgesi Göktürk ve Uygur yazıtları ile benzerlik göstermektedir. Devletin Dharma ile yönetildiğine dair bir ifade bulunmamaktadır. Zieme yazıtta kuşatmayı anlatan bir dörtlükte Uygur sosyal toplumunun yapısının üstte “adlı” ile “beyler”, diğer tarafta halk olmak üzere iki tabakalı yapısına dikkat çekmiştir.⁵⁰

47 Geng Shimin, James Hamilton, “L’inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco”, *Turcica*, S. 13, 1981, s. 11. İlk olarak Yüan döneminde yayınlanan yazıtın Çince metni 1964 yılında Houang Wen-pi tarafından Wen-wou adlı eserde yayınlanmıştır. Türkçe metni ise ilk olarak verilen makalede G. Shimin ve J. Hamilton yayınlamışlardır.

48 Agm., s. 12-13.

49 Agm., s. 19, Bk. Yazıt, III. Kısım 3-6. satırlar.

50 Zieme, agm., s. 23.

Yazıtın Budist terminoloji ihtiva eden kapsamlı içeriğinin yanında dik-kati çeken diğer bir özelliği edebî üslubudur. Önceki Türk yazıtlarındaki daha kısa ve net ifadelerinin yerini almış olan zengin bir dil ve tasvirlerle uzayıp giden cümleler, Budizm'in bu dönemde iyice hazmedildiğini ve Eski Türk edebiyatının gelişmiş bir safhasını temsil eden Budist edebiyatın Türk yazıtlarının dilini etkilediğini göstermektedir. Turfan bölgesinde IX.-X. yüzyıllardan itibaren yaratılmaya başlanan Türk Budist söz varlığı, bu dönemde artık rahatlıkla kullanılır, hatta metafor kullanımını gibi söz sanatlarına yer verir hale gelmiştir. Genellikle bir çok yazıtın işlevi hükümdarları ve icraatlerini övmek olmakla birlikte bu yazıtta yer alan methiye unsurları, Budist edebiyatın bütün renklerini içeren ve okuyucuyu yalın bir tarih sahnesinden çok Budaların, bodisatvaların yaşadıkları cennetlere sürükleyen hayali ve kurgusal bir nitelik kazanmış görünmektedir.

Yazıtın Türkçe metninde Barçuk Art Tigin, Mamurak Tigin, Öng Tigin Begi, Koçgar Tigin, Senggi Tigin, Babaça Aga, Turçisman Aga ve Temür Buka Tigin gibi bir çok hükümdar ailesi üyelerinin adları ile onlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Aga unvanı, bu dönemde hükümdar eşleri olan hatunlar için kullanılan tengrim unvanının yerine geçmiştir⁵¹. Begi veya beki unvanı ise idikutun kızı için kullanılmıştır.⁵² Yazıt özellikle hükümdar ve aile bireylerine verilen Budist unvanlar ve metaforlar sebebiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Örneğin gerek hükümdar, gerekse hükümdarın kızı begi, isminin önüne bodisatva unvanını almıştı.⁵³ Mahayana Budizmi'nin ideal kişisi olan bodisatva'nın kelime anlamı "aydınlanma-varlığı" (Skr. bodhi- sattva) olup aydınlanıp Buda olmak isteyen kişi anlamına gelmektedir.⁵⁴ Hükümdar "bütün bir kalpanın bodisatvası" (kalpagu bodisatas iduk tengrikenimiz); Öng Tigin Begi ise "Bokuk kütüğünün –soyunun-lotus çiçeği" (bokuk tözlüg pundarik çeçek) olarak tanımlanmıştır. Burada bokuk tözlüg pundarik çeçek ifadesi, beginin Böğü Kağan'ın soyundan geldiğini, "Böğü" kelimesinin "ağaç yumrusu" anlamına atıfta bulunarak ve Budizm'in önemli sembollerinden olan lotus çiçeği ile birleştirerek oldukça yaratıcı bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Turçisman Aga "bir lotus çiçeği kadar saf ve güzel" (pundarik çeçek teg arıg körkle turçisman aga)dir.⁵⁵

51 Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, C. I, Haz. O.F. Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 500.

52 Shimin, Hamilton, agm., s. 33-34.

53 Agm., s. 18, 27.

54 Eduard Conze, *Buddhism. Its Essence and Development*, Harper Torchbooks, New York

55 Agm., s. 21, 30.

Metnin başka bir yerinde bir hükümdarın ölünce “ilk mekanı olan Tuşita (göğüne) gittiği” (aşnuki orunu tuşitka bardı) bildirilmektedir.⁵⁶ Budizm’de Tuşita, genellikle Budalar’ın doğmadan önce bulunduğu, Hindu dinine ait Veda Tanrılarının da yaşadıkları, özellikle Maitreya Buda ile özdeşleştirilen ve ona inananların öldüklerinde yeniden doğacakları cennetidir. Hükümdarlar Tuşita’dan inmiş (tuşit-tin inmiş tengrikenimiz)⁵⁷ ve ölünce oraya yükselmişlerdir. Yazıtın 3. bölümünün 30. satırında okunan t(ä)ngri boldi (“Tanrı oldu”) ifadesi hakkında Shimin ve Hamilton bahsedilen kişinin öldüğünü düşünmektedirler. Zira Budist inanca göre bir Budist’in ulaşacağı en büyük mertebe, sonraki bedenlenmelerinden birinde Buda olmaktır. Yine hükümdar Budizm’de önemli bir sembol aranan ve mutluluğu veren mücevher olarak bilinen çintamani (cindamani)ye benzetilmiştir.⁵⁸ Hükümdarların ve ailelerinin soylu oldukları, kendilerinin ve bedenlerinin -örneğin ağızlarının⁵⁹-“altından” olması ile ifade edilmiştir. Bu ifade, Budist edebiyat ve sanatta Buda’nın bedeninin altın renkli olması⁶⁰ ile bağlantılıdır. Son olarak bu yazıttaki Budizm unsurları ile belirtmemiz gereken nokta, Koço’dan “Buda’nın doğduğu Koço” (burhan togmış koço)⁶¹ olarak bahsedilmesidir. Zieme’ye göre bu ifade, Hsüen-Tsang ile Hintli bir rahibin tartışmalarına ithafen “Uygurlar’da ortaya çıkması muhtemel bir beyan ve Koço’da Budizm’in derin nüfuzunun simgesi”dir.⁶²

56 Agm., s. 20, 29.

57 Agm., s. 22.

58 Agm., s. 22.

59 Agm., s. 28.

60 Erdem Uçar, “Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, İzmir 2009, s. 264-269.

61 Shimin, Hamilton, agm., s. 18, 27.

62 Zieme, agm., s. 234.

Sonuç

Bildirimizde Budizm'in Türk tarihyazıcılığını örneklemek için ele aldığımız kısıtlı kaynaklardan I. Göktürk dönemine ait Bugut Yazıtı ile Turfan Uygurlarının Moğol Dönemi'ne ait idikutları anlatan yazıtı arasında neredeyse 750 senelik bir zaman farkı bulunmaktadır. Bu nedenle bu iki yazıtı karşılaştırmak ve aralarındaki benzer noktaları belirlemek oldukça zordur. Yine de her iki yazıtta içerik açısından Türklerin hükümdar kurganlarına ve mezar külliyelerine diktikleri bengu taş geleneğinde yer alan askerî ve siyasi olaylardan ve Türk töresinin ana hatlarını çizdiği hükümdar-halk ilişkisinden bahsedilmesi önemlidir. Yazıtlarda Budist öğreti Dharma'ya açıkça işaret edildiği görülmemektedir. Ama Bugut Yazıtı'nda sıkça geçen ve Brahmi yazısını içeren metne işaret ettiğini düşündüğümüz "kanun taşı" ifadesi, yazıtın diğerine nispetle daha çok dinî bir kaygıyla dikildiği izlenimini vermektedir. Turfan idikut yazıtında ise, Budist edebiyatının ilerlemesine ve Budizm'in Türk kültür hayatına oldukça nüfuz etmesi sebebiyle özellikle hükümdar ve aile bireyleri hakkında diğerine oranla oldukça zengin unvan ve metaforlar kullanılmıştır. Göktürk ve Uygur Dönemi'nde Budizm'in tarihyazıcılığındaki etkilerini daha ziyade ortaya koymak ve hatta yalnızca siyasi kaynaklardan oluşturulmuş siyasi tarihi Türk Budist kültür eserlerinin ışığında yeniden gözden geçirmek için Budist ahşap kazıkların, mağara tapınak duvarlarında, kimileri resimlerle ilişkili olarak yer alan yazıtların, Budist dinî ve edebî metinlerinin özellikle son söz niteliğindeki kolofonlarından oluşan büyük bir külliyyatın sistemli bir şekilde çözümlenmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Alyılmaz, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (2003).

Arat, Reşid Rahmeti, *Makaleler*, C. I, Haz. O.F. Sertkaya, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

Barutçu Özönder, Sema, “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Baykuzu, Tilla Deniz, “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, 44 (2008).

Belanger III, Warner A., “Some Preliminary Remarks on “State Protection” Buddhism in Khotan in the Late 8th-Early 9th Centuries”, *Sacred Matters, Stately Concerns. Faith and Politics in Asia, Past and Present*, Ed. John M. Thompson, Peter Lang, New York 2014.

Chen, Sanping, “Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/ 3 (November 2002).

Conze, Eduard, *Buddhism. Its Essence and Development*, Harper Torchbooks, New York 1959.

Çağatay, Saadet, Tezcan, Semih, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı”, *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Ankara 1976.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 13. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

Esin, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (*Türk Kültürü El-Kitabı*, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Esin, Emel, “İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İnalçık, v.d., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

Esin, Emel, “Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin”, *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists, New Delhi 4-10th January, 1964*, C.II, Organising

Committee XXVI International Congress of Orientalists, New Delhi, Rabindra Bhavan, 1968, s. 86-132 + 16 plates.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Kitapçı, Zekeriya, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet: Tanrı Dağlarının Eteklerinde Yükselen İlk Tekbir ve Ezan Sesleri*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.

Klimburgh-Salter, Deborah, *The Kingdom of Bamiyan: Buddhist Art and Culture of the Hindu Kush*, Istituto Universitario Orientale and Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Naples-Rome 1989.

Klimkeit, Hans-J., "Buddhism in Central Asia", *Numen*, XXXVII/1 (1990).

Kudara, Kogi, "The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples", *Pacific World Journal*, Third Series Number 4, Fall 2002.

Maue, Dieter, Ölmez, Mehmet, "The Khüis Tolgoi Inscription, presented in Permanent International Altaistic Conference 2017." https://www.academia.edu/40148067/The_Khu_is_Tolgoi_inscription, Çevrimiçi, Erişim Tarihi: 29.09.2019.

Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Oda, Juten, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, S.34 (1978).

Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin- Çeviri-Sözlük, Haz. Mehmet Ölmez, BilgeSu Yayınları, Ankara 2012.

Ōsawa Takashi, "Moğolistan'daki Eski Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1). 1996-1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön Raporu", *Türk Dilleri Araştırmaları*, S.10 (2000).

Rhys Davids, T.W., *Eski Hindistan'da Budizm*, çev. Murat İnceayan, Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2007.

Shimin, Geng, Hamilton, James, "L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco", *Turcica*, S. 13 (1981).

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Sözvarlığı İncelemesi*, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Konya 2010.

Tarzi, Zamaraiallai, "Bamiyan (Afghanistan): Récentes Fouilles Françaises (2002-2006) par la Mission Z. Tarzi", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 151e année, S. 2 (2007).

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012.

Tezcan, Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (Aralık 2007).

Tezcan, Mehmet, “Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. yıllarda Kuzey Çin'deki “Yabancılar”)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Tremblay, Xavier, “The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism Among Iranians, Tocharians and Turks Before the 13th Century”, *The Spread of Buddhism*, Ed. Ann Heirman, Stefan Peter Bumbacheyjr, Brill, Leiden- Boston 2007.

Uçar, Erdem, “Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, İzmir 2009.

Zeren, Münevver Ebru, “Eski Türk ve Hint Kültürlerinde Hükümranlık ile İlgili Mefhumlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 34 (2016).

Zeren, Münevver Ebru, “Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

Zieme, Peter, “Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1982-1983*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.